

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ НА РОЗВИТОК ОСВІТИ В БАХМУТСЬКОМУ ПОВІТІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті на основі аналізу джерел та літератури розглядається діяльність земських органів самоврядування в розвитку освіти Бахмутського повіту наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Підкреслюється, що основним джерелом фінансування закладів освіти були пожертвування земських зібрань, добродійних організацій і приватних осіб. Відмічається, що земства зіграли вирішальну роль у становленні системи народної освіти Бахмутського повіту.

Ключові слова: Бахмутський повіт, земська установа, освіта, добродійні організації, фінансування.

В статье на основе анализа источников и литературы рассматривается деятельность земских органов самоуправления в развитии образования Бахмутского уезда в конце ХІХ – начале ХХ вв. Подчеркивается, что основным источником финансирования учебных заведений были пожертвования земских собраний, благотворительных организаций и частных лиц. Отмечается, что земства сыграли решающую роль в становлении системы народного образования Бахмутского уезда.

Ключевые слова: Бахмутский уезд, земские органы самоуправления, образование, благотворительные организации, финансирование.

On the base of analysis of sources and literature, the author describes the activity of Zemstvo government in the development of education in Bakhmut district in the late 19th – the early 20th centuries. It is emphasized that the donations of Zemstvo assemblies, charitable organizations and private persons were the main sources of educational funding. It is noted that Zemstvos played a crucial role in the development of public education in Bakhmut district.

Key words: district Bahmutsky, zemstvos self-government institutions, education, the charitable organizations, financing.

Сьогодні гостро постало питання про внесок органів місцевого самоврядування в соціально-економічний і культурно-просвітницький розвиток країни. Це не випадково, адже на сучасному етапі регіонам необхідно обґрунтувати своє право на фінансову і політичну самостійність, залучивши історичний досвід для розв'язання регіональних проблем.

Протягом 1864-1917 рр. на території України, що входила до складу Російської імперії, питаннями місцевого самоврядування відали спеціальні органи – губернські та повітові земства. Уряд прагнув не допустити втручання земств у політичну сферу, тож у фокусі їх діяльності перебували здебільшого громадські справи, особливо розвиток освіти (у цій сфері земствам вдалося досягти неабияких результатів). Поєднання успішного історичного досвіду земств та інноваційних технологій сьогоднішнього допоможе вдосконалити існуючу систему освіти.

Багато зусиль щодо розвитку освіти і писемності доклало Бахмутське повітове земство. Воно активно вирішувало питання підвищення якості освіти, оновлення форм організації навчально-виховного процесу і підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів. Відтак вивчення просвітницької діяльності Бахмутського земства є актуальним для сучасних дослідників. Мета даної статті полягає у висвітленні процесу становлення та розвитку освіти в Бахмутському повіті і доведенні факту значного внеску земства в цей процес. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі наукові завдання:

- охарактеризувати стан освіти в Бахмутському повіті в доземський період і проаналізувати зміни, які відбулись у цій сфері з уведенням Положення про земські установи 1864 р.;

- визначити головні тенденції освітнього процесу в Бахмутському повіті наприкінці XIX – початку XX ст., які можуть сприяти вдосконаленню сучасної системи освіти.

Джерельна база представлена доповідями і звітами Бахмутської земської управи, економіко-статистичними матеріалами, які висвітлювали повсякденну діяльність земства [1]. Цінний матеріал про діяльність Бахмутського земства міститься у фонді 101 «Бахмутська повітова земська управа» Державного архіву Донецької області. Важливим джерелом є також періодичні видання, а саме «Народная газета Бахмутского земства», «Земское дело» та ін., де особлива увага приділялась новинам місцевого життя, подавалися детальні звіти засідань Бахмутської земської управи, друкувалися розпорядження повітового та губерньського начальства.

Дослідження земської діяльності розпочинається з кінця 1860-х рр. Позитивно оцінювали земську діяльність історики Б. Веселовський і О. Васильчиков [2]. Серед дореволюційних праць, присвячених земській діяльності в галузі освіти, виокремлюються роботи В. Чарнолуського, Г. Фальборка і П. Чижевского [3]. У роботах 1980-х – 90-х рр. порушується низка нових проблем, а саме: питання культурно-господарської та освітньої діяльності земської інтелігенції [4].

Сучасні дослідники розглядають історіографію земств, аналізують урядову політику щодо органів місцевого самоврядування на початку XX ст., досліджують роль земств в активізації громадського життя [5]. Справі земської освіти свої праці присвятили О. Гуз, В. Курченко, О. Мармазова та І. Захарова [6]. Становлення та розвиток освіти в Бахмутському повіті Катеринославської губернії розглядали історики С. Татарінов, В. Бажаєв, І. Пилаєв [7].

Підсумовуючи історіографічні спостереження, необхідно зауважити, що історія земств як органів місцевого самоврядування в усі часи привертала увагу дослідників. Проте в умовах розвитку української державності вивчення діяльності земств у культурно-освітній і просвітницькій галузях стає важливим завданням для сучасних науковців. Адже в роботах істориків не знайшла відображення земська діяльність, спрямована на покращення складу вчителів земських шкіл, на розвиток професійно-технічної та сільськогосподарської освіти, не надана повна картина позашкільної діяльності земств, крім того, не висвітлені особливості діяльності земств окремих губерній і повітів. Отже, слід підкреслити, що проблема просвітницької діяльності земств вивчена явно недостатньо і потребує подальшого дослідження.

У середині XIX ст. в Бахмутському повіті був дуже низький рівень освіченості. «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии» інформує, що в 1850 р. в Бахмутському повіті лише 4,44 % населення мали освіту. Тільки 2 395 хлопчиків і 193 дівчинки навчалися в школі.

Саме в цей період уряд Російської імперії починає боротьбу з безграмотністю. За земською реформою 1864 р. розвиток освіти на місцях стає одним із найважливіших напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. У Бахмутському повіті справа освіти також перебувала в межах компетенції повітового земства, унаслідок активної діяльності якого вже в 1897 р. рівень освіченості в повіті досяг 44,5 %. Отже, у другій половині XIX ст. починає формуватися мережа шкільної освіти Бахмутського повіту [8].

Спочатку з'явилися приходські школи, де «дітей землеробського й інших прошарків читати і писати навчали». Тут викладалися «закон Божий», «священна історія», геометрія, фізика і малювання. Наставники, які працювали в приходських школах, були випускниками гімназій, що дозволяє говорити про досить високий рівень їх освіченості. Заробітна платня вчителів становила 480 руб на рік. Крім того, викладачам надавали житло з безкоштовним опаленням. Бахмутська земська управа виділяла на утримання приходських шкіл до 10 464 руб на рік.

У 1890-х рр. у Бахмутському повіті починають діяти приватні школи та училища. У них навчалися діти чиновників, купців і міщан. Деякі заклади утримували струнні ансамблі та духові оркестри, які грали на свята. Приватні школи існували за рахунок благодійних пожертвувань і щорічної грошової підтримки від повітового земства.

На початку XX ст. в повіті існує розвинена мережа церковно-приходських шкіл (ЦПШ) та училищ. На 1894 р. у повітовому центрі діяло сім ЦПШ. 12 жовтня 1901 р. єпископ Агапіт, обстежуючи школи Бахмутського повіту, занотував: «У Бахмуті, окрім земських шкіл, існують ще й досить багатолюдні школи грамоти. У них багато уваги приділяється вивченню Святого Письма, молитов, церковної і російської історії, що справляє добре враження». Бахмутська земська управа щорічно виділяла 50 руб на придбання навчально-наочних посібників, зошитів та олівців для цих шкіл [9].

Діяли і міські училища. Земська управа в 1878 р. постановила: «Невідкладною задачею земства є посилення діяльності щодо найшвидшого відкриття початкових училищ у Бахмутському повіті». Загалом, земство було стурбоване тим, що « мешканці багатьох сіл віддають навчати своїх дітей місцевим селянам, солдатам і писарям». Завдяки активній діяльності земства 5 жовтня 1880 р. починає діяти Олександрівське жіноче училище. Володимирське училище відкрилося до 900-річчя хрещення Русі за ухвалою Бахмутської земської управи від 5 липня 1888 р. Із бюджету земства на утримання навчального закладу виділялося 1 100-1 400 руб щорічно.

Загалом у 1889 р. у Бахмутському повіті діяло 10 чоловічих, 4 жіночих і 26 училищ мішаного типу, де навчалось 2 034 хлопчики і 385 дівчаток. У 1897 р. земство вирішило щороку будувати по

10 нових шкіл, розрахованих на 60 учнів. На цю справу кожного року асигнувалося 15 тис. руб., програма була розрахована на 5 років. Таким чином, до 1904 р. було збудовано 55 нових шкіл.

У 1872 р. в Бахмуті відкрилась перша гімназія. На придбання будинку для її розташування земство виділило 4 000 руб. До штату гімназії входили інспектор, вихователь, викладачі російської словесності, історії, географії, латини, німецької і французької мов, математики, природної історії і чистописання. Підручники закуплялися коштом повітового земства. У 1884-1885 рр. воно профінансувало перебудову приміщення гімназії та відкриття п'ятих і шостих класів.

За період з 1888 по 1913 рр. в Бахмутському повіті відкривається ще 4 гімназії. Земство повсякчас підтримувало їх діяльність. Так, у 1912 р. земська управа надала допомогу гімназії ім. Марії Павливни в сумі 1 000 руб і гімназії ім. Катерини II (2 000 руб). Також земство виділяло кошти на стипендії для гімназистів [10].

Швидкий розвиток промисловості викликав необхідність підготовки кваліфікованих кадрів. У зв'язку з цим у повіті відкриваються навчальні заклади, які забезпечували технічну освіту. У 1882 р. голова повітового земства О. Карпачов почав добиватися від губернського земства асигнування в розмірі 1 200 руб на відкриття двох ремісничих класів і шести шкіл ручної праці. клопотання було задоволене, і вже у 1883 р. в Бахмуті виникають перші навчальні заклади, які готували працівників промисловості. У жовтні 1890 р. Бахмутські земські збори звернулися до міністра державного майна з клопотанням про відкриття середнього гірничозаводського промислового училища, яке було відкрите 24 жовтня 1897 р. Земство щорічно виділяло 250 руб на утримання училища [11].

25 травня 1874 р. вийшов імператорський указ про обов'язкове введення дисциплін із сільського господарства в програми навчальних закладів. В указі йшлося: «Росія потребує розвитку виробничих і промислових сил. Досягнути цього можна шляхом розвитку практичних знань, необхідних для поліпшення сільськогосподарської праці і народного побуту». При цьому здобути ці знання можна було двома шляхами – повільною самоосвітою або швидкою організацією шкільної освіти. Здійснення вимог указу покладалося на земства [12].

У Бахмутському повіті указ вступив у дію з 1875 р. Голова місцевої земської управи вказував, що єдиною метою народної просвіти є розумовий і моральний розвиток населення, при цьому майже не відбувається збагачення практичними знаннями. Тому така організація освіти не відповідає вимогам часу. Метою ж народної школи мають бути ті знання, котрі необхідні для практичної життєдіяльності. Отже, освіта повинна грамотно поєднувати фізичну працю з навчанням читання і письму.

Таким чином, маючи на меті формування почуття поваги до суспільно-корисної праці серед учнів, у 1884 р. при сільських школах організуються розплідники плодкових дерев, де учні старшого віку висаджували яблуні, сливи, груші та інші дерева. Їх захищала огорожа, а довкола висаджувалися сосни, які затримували холодні вітри. Учні доглядали дерева навіть влітку, один раз на тиждень. Кожному дорослому учню відводилося по 15 дерев, а учні молодшого віку працювали з насінням. Наймані робітники допускалися лише до тієї праці, яку школярі не могли виконати самостійно. Після закінчення навчання учні мали змогу отримати дерева, за якими вони наглядали, і висадити їх біля власних будинків. Бахмутське повітове земство матеріально підтримувало цю справу. Відомо, що в 1886 р. воно виділило 2 000 руб на влаштування розплідників при сільських школах.

Новий напрям урядової політики, спрямований на розвиток практичних знань, формував у підлітків поважне ставлення до праці. Змагання з товаришами і яскраві приклади вчителів при спільній роботі сприяли розвитку дружніх відносин в колективі. Отже, завдяки активній діяльності земства в повіті садівництво і городництво почали набувати популярності і серед селян. До того ж, фізична праця учнів просто неба була корисною для здоров'я. Таким чином, можна зробити висновок, що земство готувало перші паростки сільської інтелігенції [13].

Говорячи про розвиток освіти в Бахмутському повіті, не можна не сказати про вплив земських діячів на цю справу. Так, почесний громадянин Бахмута І. Дурново, який виконував у 1870-1882 рр. обов'язки Катеринославського губернатора, надавав матеріальну підтримку закладам освіти, організувавши благодійний фонд свого імені. У 1880 р. Бахмутське земство виділило 1 000 руб на стипендії ім. І. Дурново для класичної гімназії. Вплив на розвиток освіти в повіті справив і Я. Гололобов. Будучи протягом 1897-1915 рр. членом Катеринославської губернської управи, він сприяв організації лекцій відомого історика Д. Яворницького в Бахмуті і публікації його статей у місцевій періодиці. Частина грошей, отриманих від лекцій, Гололобов передав Бахмутському благодійному товариству [14].

Багато для розвитку народної освіти Бахмутського повіту зробив барон М. Корф. – член училищної ради Катеринославського губернського земства (1867-1873 рр.). У 1870 р. виходить праця Корфа «Русская начальная школа», де підкреслюється величезна роль земств у розвитку народної освіти. Це притому, що велика кількість селян загалом не бажала навчатися, адже вони вже були цілком сформованими дорослими людьми, які мали родину і ніколи не навчалися. Для прикладу автор наводить одну із сільських шкіл Бахмутського повіту: «У школі з 36 учнів – 22 старше 20 років і 9 учнів – старше 25 років. Серед них 16 одружених. До того ж навчання

відбувається і в неділю, коли більшість людей звикла відпочивати і пиячити» [15]. Корф писав і про ідеального вчителя, який повинен уміти встановити дисципліну. Проте найважливішим для вчителя, на його думку, є вміння вести діалог: «Як весело будуть проходити заняття з дітьми, котрі, як щастя, чекають, щоби з ними вели бесіду». Загалом, М. Корф вважав, що «народна школа створена земством». А вже саме земські діячі розробили раціональні підручники, програми для вчителів початкової школи і методики викладання [16].

Отже, Бахмутське земство відіграло вирішальну роль при створенні системи народної

освіти в повіті. За 50 років своєї діяльності йому вдалося розбудувати мережу навчальних закладів від церковнопарафіяльних шкіл і міських училищ до гімназій. Освіта – одна з головних сфер діяльності земства, на розвиток якої воно витрачало левову частину свого бюджету. Земство намагалося гідно оцінювати працю вчителів, допомагало у фінансуванні шкіл і навіть заохочувало благодійників до надання матеріальної підтримки закладам освіти. Метою земства було безкоштовне навчання, проте брак коштів не давав змоги реалізувати її. Незважаючи на перешкоди, народна школа за часів діяльності земства досягла високого рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского земства, 1838-1918; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1865-1890; Вестник Екатеринославского земства. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского земства 1903-1905.
2. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. – Т. 3. – СПб.: Изд-во Поповой, 1911. – 320 с.; Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А.И. Васильчиков: В 3 т. – СПб., 1869-1872.
3. Чарнолуцкий В.И. Земства и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования / В.И. Чарнолуцкий. – Ч. 1. – СПб.: Тип. Лебедевой, 1910. – 186 с.; Фальборк Г.А. Всеобщее образование в России / Г.А. Фальборк. – Москва: Тип. И. Сытина, 1908. – 212 с.; Чижевский П. Всеобщее обучение и земство / П. Чижевский. – СПб.: Тип. Н. Стойковой, 1910. – 188 с.
4. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную школу в 60-90 гг. XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1980. – 121 с.; Сесак И.В. Земские учреждения Правобережной Украины 1904-1917 гг. – Автореф. дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.В. Сесак. – Львов, 1987. – 16 с.; Лохматова А.И. Екатеринославское земство: социальный склад, бюджет та практична діяльність. 1866-1913. – Автореф. дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.01 «История Украины» / А.И. Лохматова. – Запоріжжя, 1994. – 21 с.
5. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.). – Автореф. дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І.М. Миколаєнко. – К., 2003. – 18 с.; Носенко О.В. Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.): Дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.01 «История Украины» / О.В. Носенко. – Луганськ, 2006. – 221 с.
6. Гуз О.М. Культурно-освітня діяльність земських установ на Україні (1864–1914): Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / О.М. Гуз. – К., 1997. – 217 с.; Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.). – Автореф. дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.01 «История Украины» / В.В. Курченко. – Харків, 1998. – 16 с.; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.): Дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.01 «История Украины» / О.І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 214 с.; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917): Дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.01 «История Украины» / І.В. Захарова. – К., 2002. – 220 с.
7. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX століттях / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова. – Артемівськ: Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Донецький університет економіки та права, 2008. – 400 с.; Бажаев В.Г. О правительственной и земской агрономии / В.Г. Бажаев. – Москва: Юридическая литература, 1987. – 112 с.; Пылаев И.О. Историческая записка о 50-летию первой Бахмутской женской гимназии / И.О. Пылаев. – Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1922. – 123 с.
8. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1869. – С. 25.
9. Отчёт Бахмутской уездной земской управы за 1901 г. – Бахмут: Тип. Чаусского, 1902. – С. 12.
10. Обзор народного образования в Екатеринославской губернии за 1913–1914 учебный год со списком школ к 1 января 1914 г. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1916. – С. 11-15.
11. Отчёт Бахмутской уездной земской управы за 1897 г. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского земства, 1898. – С. 15.
12. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 101. – Спр. 3. – Арк. 2.
13. Там само. – Ф. 11. – Спр. 104. – Арк. 3.
14. Лазебник В.И. Почётные граждане Екатеринослава / В.И. Лазебник. – Днепропетровск: Промінь, 2003. – С. 3.

15. Корф Н.А. Русская начальная школа (1870 г.) / Н.А. Корф // Хрестоматия по истории педагогики / Под. ред. С.А. Каменева. – Москва: Педагогика, 1936. – С. 5.
16. Песковский М.Л. Барон Н.А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность / М.Л. Песковский. – СПб.: Тип. Б.М. Вольфа, 1893. – С. 12.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.В. Гедьо;
к.і.н., доц. О.С. Морозова.

© Сараєва О.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2009 р.